

نسخه‌ای پُرارزش از کلیاتِ عبید زاکانی*

نظام‌الدین عبید زاکانی^۱ یکی از بزرگترین شاعران و نویسندگان فارسی است. تذکره‌نویسان هند از وی توصیف و تجلیل بسیار کرده‌اند. مؤلفین *مرآة الخیال*، تذکره حسینی، *منتخب‌الاشعار* و *شمع انجمن* وی را *زبدة الظرفا*^۲، مؤسس *نیکوبیانی*، *فاضل کامل*^۳، *ندیم بزم سخن‌دانی* و *ظریف محفل شیرین بیانی*^۴ و *فاضل خوش طبع*^۵ خوانده‌اند.

مؤلف *عرفات‌العاشقین* می‌نویسد:

”خواجه عبید زاکانی از مشاهیر است، به‌غایت خوش طبیعت، عالی فطرت بوده و به‌حلیه فضیلت آراسته و از دَس رذیلت پیراسته، صفات عتیش در عین صفا، ذکای ذاتش در آن زکی، ذهنی در غایت دها، ذکایی با طلعت ذکا داشته“^۶.

صاحب *مجمع‌التفایس* می‌گوید:

* استاد عابدی این مقاله را در تاریخ ۲۰۰۱/۶/۱۴ م به‌انجام رسانید.

۱. وفات در حدود: ۷۷۲ هـ/۱۳۷۰ م.
۲. لودی هروی، امیر شیر علی خان بن علی امجد خان لودی: *مرآت‌الخیال* (تألیف: ۱۱۰۲ هـ)، مطبع مظفری، بمبئی، ۱۳۲۴ هجری.
۳. حسینی سنهلی مرادآبادی، میر حسین دوست: *تذکره حسینی* (تألیف: ۱۱۶۳ هـ/۱۷۵۰ م)، مطبع نولکشور، لکهنو، ۱۲۹۲ هـ/۱۸۷۵ م.
۴. مبتلای مشهدی، مردان علی خان: *منتخب‌الاشعار* (تألیف: ۱۱۶۱ هـ)، ترتیب و تلخیص دکتر محمد اسلم خان، اندویشین سوسایتی، دهلی، ۱۹۷۵ م.
۵. نواب قنوجی بخارایی، امیرالملک سید محمد صدیق بن حسن: *شمع انجمن*، مطبع رئیس‌المطابع شاهجهانی، بهوپال، ۱۲۹۳ هجری، ص ۲۹۷.
۶. تقی اوحدی اصفهانی، میر تقی‌الدین محمد: *عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین* (تألیف: ۱۰۲۲-۴ هـ)، نسخه خطی شماره ۳۰-۲۲۹، کتابخانه خدابخش، پتنا، برگ ۴۷۲ ب.

”استادی او مقرر ارباب سخن است“^۱.

مؤلف صحف ابراهیم آورده است:

”در فنون معانی به حدی قادر بود که اکابر زمانش از بیم آن که عبید به هجویات نپردازد، تعظیم و تکریم آن می‌کردند“^۲.

مؤلف تذکره روز روشن می‌نویسد:

”با وصف کمال علم و فضل، هزل و ظرافت بر وی مستولی بود. وجهش آن است که رساله‌ای در علم معانی و بیان به کمال متانت... نوشته، هرچند خواست به حضور شاهی گذراند، میسر نشد. ناچار این شیوه اختیار نموده و مقبول سلطان و وزیر و برنا و پیر گشت“^۳.

کلیات این شخصیت بزرگ ادبی در ایران^۴ و دیوان وی در هند^۵ به چاپ رسیده و انتشار یافته است. یکی از نسخه‌های خطی اصیل و مطلقاً و مذهب و مصور کلیات این نابغه بزرگ که در موزه ملی^۶، دهلی نو ثبت و ضبط است، با مقدمه ذیل شروع می‌شود:

”الحمد لله رب العالمین، خالق الخلائق اجمعین والصلوة والسلام... علی محمد المصطفی الامین و آله الطیبین الطاهرین و من تابعهم من التاس و تلاتلوهم الی یوم الدین، سپاس فراوان و ستایش بی‌پایان آن خداوندی که انسان را از میانه مخلوقات گزید... و بعد، صاحب اعظم افتخارالاکابر فی اوانه نجم الدین عبیدالزاکانی...“

۱. آرزو اکبرآبادی، سراج‌الدین علی خان: مجمع‌النفایس، نسخه خطی شماره ۸-۲۳۷، کتابخانه خدابخش، پتنا، برگ ۳۰۴ ب.
۲. خلیل بنارسی، امین‌الدوله علی ابراهیم خان: صحف ابراهیم، نسخه خطی شماره ۲۲۸A/B، کتابخانه خدابخش، پتنا، ص ۶۰۷.
۳. صبای لکهنوی، محمد مظفر حسین: روز روشن (تألیف: ۱۲۹۶/هـ/۱۸۷۹ م)، به تصحیح و تحشیه محمد حسن رکن‌زاده، انتشارات آدمیت، کتابخانه رازی، تهران، ۱۳۴۳ هـ.ش.
۴. عبید زاکانی، خواجه نظام‌الدین عبیدالله (م: ۷۷۲/هـ/۱۳۷۰ م): کلیات، تصحیح و مقدمه عباس اقبال آشتیانی، شرکت نسبی حاج محمد حسین اقبال و شرکا، ۱۳۳۴ هـ.ش.
۵. عبید زاکانی، خواجه نظام‌الدین عبیدالله (م: ۷۷۲/هـ/۱۳۷۰ م): کلیات، به اهتمام پرویز اتابکی، کتابفروشی زوار، تهران، ۱۳۴۳ هـ.ش.
۶. عبید زاکانی، خواجه نظام‌الدین عبیدالله (م: ۷۷۲/هـ/۱۳۷۰ م): دیوان، مرتبه سید یوشع، دانشگاه مدراس، هند، ۱۹۵۲ م.

که از وحید دهر و اکابر عصر بود و در هر فنی از فنون خطی وافر داشت و به‌کمال استعداد از اقران و اکفای خود ممتاز بود... دیوانی در تاریخ الف و نون و دال به‌سلک عبارت آورد و مشتمل بر چهارده کتاب و هذا فهرست الکتاب:

۱- قصاید	۲- مقطعات
۳- غزلیات	۴- رباعیات
۵- ترجیعات	۶- تضمینات
۷- عشاق‌نامه	۸- نوادرالامثال
۹- مفصل (ده فصل)	۱۰- اخلاق الاشراف
۱۱- رساله دلگشا	۱۲- رساله...
۱۳- ریش‌نامه	۱۴- صد پند

علاوه بر این، نسخه‌های خطی موزه ملی هند و چاپی مدراس شامل حمد و نعت و منقبت ذیل است که تاکنون در نسخه‌های چاپی تهران نیامده است:

کتاب فی القصاید

ای ز آفتاب صنع تو یک ذره کاینات	فیض تو عقل را مدد و روح را حیات
هر ذره گشته شاهی و هر کوه شاهی	لطف تو چون به خاک سیه کرده التفات
در کاینات هرچه بدان فخر می‌کنند	جز بندگی تو همه حشو است و تزهات
با ذکر تو که مونس جان است و روح دل	فارغ ز کعبه‌ایم و منزّه ز سومنات
هرچند خاکسارم و عاصی و پرگناه	امید دارم از کرم‌ت حلقه نجات
خرم کسی که با تو کند آشنایی	وز نور مصطفی رسدش روشنایی

فی نعت سید المرسلین (ص)

ای خواجه ای که خسرو گردون غلام تست	بر منظر «دنی فتدلی» مقام تست
تا دور روزگار بود دور دور تو	تا نام کاینات بود نام نام تست
چندانکه عقل راه برد احترام تو	چندانکه وهم سیر کند احتشام تست
دایم صفای چهره صبح و سواد شام	از نور روی سایه زلف چو شام تست
زنهار از جهان نظر لطف بر مدار	کین هم خرابه ایست که در اهتمام تست
کوس سعادت تو بر افلاک می‌زنند	وز بهر تو منادی لولاک می‌زنند

فی منقبت امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام

سلطان اولیا و شه اصفیا علی‌ست
 مشعل فروز شهزه دین، ذوالفقار او
 آن کس که علم و حلم و سخا ختم شد برو
 آن کو به آب تیغ فرو شست گرد کفر
 بگزیده محرم حرم کبریا علی‌ست
 چابک سوار معركة لافتی علی‌ست
 عم‌زاده محمد و شیرخدا علی‌ست
 از روی دین مبارز خیرگشا علی‌ست
 مسکین عبید خاک سرکوی آن کس است
 کاو ازسگان خاک در مرتضیٰ علی‌ست

یکی از ویژگی‌های نسخه موزه ملی هند، در برداشتن آثار منظوم و منثور ناشناخته ذیل از عبید است که تاکنون از نظر دانشمندان مخفی مانده است. ذکر این نکته لازم است که اینجانب در نسخه یادشده، بخش‌های رکیک را که در اشعار زاکانی است، حذف کرده است:

غزل

در سر از شور غم عشق تو غوغایی هست
 به‌سر و جان تو کز جان سرت بیزارم
 طالب دولت و صلیم خدایا تو بده
 کوی تو مجمع صاحب نظرانست آری
 نرگس از غنچه برون آمد و اکنون در شهر
 عزم بستان کن و بر سرو و صنوبر بگذر
 در سویدای دل از مهر تو سودایی هست
 کین به‌جان خودم از شوق تو پروایی هست
 هر کرا آرزویی هست تمنّایی هست
 اجتماع مگس آنجاست که حلوایی هست
 هر کسی را هوس باغی و صحرائی هست
 تا بدانند کز آن به‌قد و بالایی هست
 ره سوی کعبه مقصود ندانند عبید
 هر کجا در طلبت بادیه پیمایی هست

قطعه

در علم حساب ار زانک، رای تو به‌ره باشد
 سهوست ترا آری، اندیشه از این به کن
 بر کس چه نهی تهمت، کس را چه گنه باشد
 نون را صد و شش خوانی، لیکن صد و ده باشد

تضمینات

مرا شاهی نغز پیمای بود
 همه روز خود را بیاراستی
 همش حسن و هم ساز پیمای بود
 همه شب دلم وصل او خواستی
 ز ناگاه دوشم به‌دست اوفتاد
 طرب کرد، می‌خورد، مست اوفتاد

گرفتم به بر قدّ و بالای او / بهچشمی خوشم در میان پای او
 چو از مستی و خواب باز آمدم / بیوس و کنارش به‌باز آمدم
 شد آن پهلوان گرزّه آب نوش / شناور چو ماهی به‌دریای جوش
 چو نزدیک او شد که مستی کند / در آن قلب گه چیره‌دستی کند
 ز ناگاه بیرون کشیدم ورا / ز دریا به‌هامون کشیدم ورا
 ز دیده به‌صحرا جهد اشک او / پر از آب صابون کند مشک او

*

چرا گفت انجام بگذاشتی / چه دیدی کزو روی برداشتی
 نهستی که در وی گذاری کنم / چه دیده به‌هر سو نگاری کنم
 بدو گفتم ار پند من بشنوی / در آن غار غولان دگر نغنوی
 چرا می‌دهی هر زمان تاب خود / به‌رزه چرا می‌بری آب خود
 نه چاهیست کانجا توان آرمید / یکی ژرف دریاست بن ناپدید
 گرفتم که طفلی و کم دیده‌ای / ز دانشوران نیز نشینده‌ای
 چو قطره به‌ژرف دریا بری / به‌بی‌دانشی مان درین داوری
 سرت سرخ بادا تن و جان درست / مبادا کیانی کمرگاه سست

*

می‌نالم و چاره می‌ندانم / تا خود به‌کجا رسد حکایت

*

امروز خواجه فاضل ما در معالجت / انصاف سخت زیرک و دانا و کامل‌ست
 هر گور تازه‌ای که بینی درین دیار / بر وی نویس کین عمل خواجه فاضل‌ست

*

آن کیست که باز پیش ما می‌آید / چون ماش نخواندیم چرا می‌آید
 این تودهٔ وحشت از کجا می‌خیزد / وین وضع مکرّر از کجا می‌آید

*

نه با من عهد و پیمان کرده بودی / زهی پیمان و عهدت سر به‌سر باد

*

پندم نشنیدی اینک آمد رمضان / رو روزه مخور حسرت فردا می‌خور

*

ای شیخ تنت ز سر جدا می‌خواهم جانست هدف تیر بلا می‌خواهم
بی‌مزد و طمع خدای داناست که من مرگت به تضرع از خدا می‌خواهم

*

دی ما ز می و مطرب و بزم‌آرایی و امروز بر سنگی و جان فرسایی
زهد از پی فاسقی زهی بی‌شرمی در موسم گل روزه زهی رسوایی

منابع

۱. آرزو اکبرآبادی، سراج‌الدین علی خان: مجمع‌التفایس، نسخه خطی شماره ۸-۲۳۷، کتابخانه خدابخش، پتنا.
۲. تقی اوحدی اصفهانی، میر تقی‌الدین محمد: عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین (تألیف: ۱۰۲۲-۴ هـ)، نسخه خطی شماره ۳۰-۲۲۹، کتابخانه خدابخش، پتنا.
۳. حسینی سنهلی مرادآبادی، میر حسین دوست: تذکره حسینی (تألیف: ۱۱۶۳ هـ/۱۷۵۰ م)، مطبع نولکشور، لکهنو، ۱۲۹۲ هـ/۱۸۷۵ م.
۴. خلیل بنارسی، امین‌الدوله علی ابراهیم خان: صحف ابراهیم، نسخه خطی شماره ۲۲۸۸/B، کتابخانه خدابخش، پتنا.
۵. صبا لکهنوی، محمد مظفر حسین: روز روشن (تألیف: ۱۲۹۶ هـ/۱۸۷۹ م)، به تصحیح و تحشیه محمد حسن رکن‌زاده، انتشارات آدمیت، کتابخانه رازی، تهران، ۱۳۴۳ هـ.ش.
۶. عبید زاکانی، خواجه نظام‌الدین عبیدالله (م: ۷۷۲ هـ/۱۳۷۰ م): دیوان، مرتبه سید یوشع، دانشگاه مدراس، هند، ۱۹۵۲ م.
۷. عبید زاکانی، خواجه نظام‌الدین عبیدالله (م: ۷۷۲ هـ/۱۳۷۰ م): کلیات، به‌اهتمام پرویز اتابکی، کتابفروشی زوار، تهران، ۱۳۴۳ هـ.ش.
۸. عبید زاکانی، خواجه نظام‌الدین عبیدالله (م: ۷۷۲ هـ/۱۳۷۰ م): کلیات، تصحیح و مقدمه عباس اقبال آشتیانی، شرکت نسبی حاج محمد حسین اقبال و شرکا، ۱۳۳۴ هـ.ش.
۹. لودی هروی، امیر شیر علی خان بن علی امجد خان لودی: مرآت‌الخیال (تألیف: ۱۱۰۲ هـ)، مطبع مظفری، بمبئی، ۱۳۲۴ هجری.
۱۰. مبتلای مشهدی، مردان علی خان: منتخب‌الاشعار (تألیف: ۱۱۶۱ هـ)، ترتیب و تلخیص دکتر محمد اسلم خان، اندو پرشین سوسایتی، دهلی، ۱۹۷۵ م.
۱۱. نواب قنوجی بخارایی، امیرالملک سید محمد صدیق بن حسن: شمع انجمن، مطبع رئیس‌المطابع شاهجهانی، بهوپال، ۱۲۹۳ هجری.